Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
with **International Impact Factor 8.357**
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P057

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

भारतीय ज्ञानप्रणालीचे स्त्रोत, आधार आणि महत्व

Dhere Pranjalee Pramod,
Nutan Vidya Prasarak Mandal's
Arts, Commerce & Science College,
Shastrinagar, Lasalgaon. – 422306.

प्रस्तावना:

भारतीय संस्कृती ही केवळ मानवी इतिहासातील एक प्राचीन संस्कृती नसून, ती एक अखंड, प्रवाही आणि अत्यंत समृद्ध अशी ज्ञानपरंपरा आहे. 'भारतीय ज्ञानप्रणाली' (Indian Knowledge System - IKS) या संज्ञेचा विचार करताना, आपण केवळ काही जुन्या पोथ्यांचा, मंत्रांचा किंवा कर्मकांडांचा विचार करत नाही, तर आपण अशा एका विशाल बौद्धिक वारशाचा धांडोळा घेत असतो, जो हजारो वर्षांच्या चिंतनातून, अनुभवातून आणि प्रयोगांतून सिद्ध झाला आहे. आज एकविसाव्या शतकात, जेव्हा संपूर्ण जग शाश्वत विकास (Sustainable Development), मानसिक आरोग्य (Mental Health) आणि समग्र जीवनशैलीसाठी (Holistic Living) उत्तरे शोधत आहे, तेव्हा भारतीय ज्ञानप्रणालीचे महत्त्व नव्याने अधोरेखित होत आहे. या राष्ट्रीय परिषदेत 'भारतीय ज्ञानप्रणालीचे स्त्रोत, आधार आणि महत्व' या विषयावर हे विचारमंथन करणे अत्यंत समयोचित आहे.

भारतीय ज्ञानपरंपरेचे स्वरूप हे 'अखंड' आहे – गंगेच्या प्रवाहाप्रमाणे ती प्राचीन काळापासून आजतागायत प्रवाही राहिली आहे. वेदांपासून ते श्री अरबिंदोंपर्यंत आणि ज्ञानेश्वरांपासून ते आधुनिक विचारवंतांपर्यंत, या प्रवाहाने स्वतःला काळानुरूप बदलत, तरीही आपला मूळ गाभा कायम ठेवत, स्वतःला समृद्ध केले आहे. ही ज्ञानप्रणाली केवळ आध्यात्मिक किंवा परलौकिक विषयांपुरती मर्यादित नव्हती, तर त्यात गणित, खगोलशास्त्र, धातुशास्त्र, आयुर्वेद, स्थापत्यशास्त्र, व्याकरण, आणि राज्यशास्त्र अशा ऐहिक विषयांचाही अंतर्भाव होता. मुंडकोपनिषदातील वर्गीकरणानुसार, भारतीय ऋषींनी ज्ञानाचे विभाजन 'परा विद्या' (आध्यात्मिक किंवा आत्मिक ज्ञान) आणि 'अपरा विद्या' (ऐहिक किंवा व्यावहारिक ज्ञान) अशा दोन मुख्य प्रकारांत केले. यावरून हे स्पष्ट होते की, भारतीय संस्कृतीने केवळ मोक्षाचा विचार केला नाही, तर 'अभ्युदय' (भौतिक उत्कर्ष) आणि 'निःश्रेयस' (आध्यात्मिक कल्याण) या दोन्ही ध्येयांचा समतोल साधला आहे.

मराठी साहित्याच्या दृष्टीकोनातून या विषयाकडे पाहताना एक वेगळेच दालन उघडते. संस्कृत भाषेच्या 'कवाडात' बंदिस्त असलेले हे ज्ञानभांडार प्राकृत आणि लोकभाषांमध्ये आणण्याचे ऐतिहासिक आणि क्रांतीकारी कार्य महाराष्ट्रातील संतांनी केले. संत ज्ञानेश्वरांनी भगवद्गीतेतील ब्रह्मज्ञान 'मराठी'च्या अंगणात आणले, तर संत तुकारामांनी आपल्या अभंगांतून सामाजिक आणि आर्थिक व्यवहाराचे प्रगल्भ नीतिशास्त्र मांडले. समर्थ रामदासांनी 'दासबोध' ग्रंथातून व्यवस्थापनाचे धडे दिले, तर महानुभाव पंथाने लिपी आणि साहित्याच्या माध्यमातून ज्ञानाचे जतन करण्याचे अनोखे कार्य केले. त्यामुळे, भारतीय ज्ञानप्रणालीचा अभ्यास करताना केवळ संस्कृत स्त्रोतांवर अवलंबून राहून चालणार नाही, तर प्रादेशिक भाषांमधील, विशेषतः मराठीतील या योगदानाचा विचार करणे अपरिहार्य ठरते. प्रस्तुत शोधनिबंधात आपण भारतीय ज्ञानप्रणालीची व्याप्ती, तिचे मूळ स्त्रोत, तिचे आधारभूत घटक आणि विशेषतः मराठी संत साहित्यातून व्यक्त होणारे ज्ञानभांडार यांचा सखोल आणि सर्वसमावेशक अभ्यास करणार आहोत.

बीजशब्द :

भारतीय ज्ञानप्रणाली (IKS), वेद, उपनिषदे, षड्दर्शने, संत साहित्य, ज्ञानेश्वरी, वारकरी संप्रदाय, महानुभाव पंथ, सकळ लिपी, दासबोध, व्यवस्थापनशास्त्र, शाश्वत विकास, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), आयुर्जेनोमिक्स.

विषयाचा परिचय :

'ज्ञान' या शब्दाचा भारतीय संदर्भातील अर्थ पाश्चात्य जगतातील 'Knowledge' या संज्ञेपेक्षा अधिक व्यापक आणि गहण आहे. पाश्चात्य विचारसरणीत बऱ्याचदा माहिती (Information) आणि ज्ञान (Knowledge) यात गल्लत केली जाते, किंवा ज्ञानाला केवळ बाह्य जगाच्या माहितीपुरते मर्यादित ठेवले जाते. परंतु भारतीय परंपरेत 'ज्ञान', 'विज्ञान' आणि 'प्रज्ञान' या संकल्पना एकमेकांशी अतूटपणे जोडलेल्या आहेत. येथे ज्ञानाचे अंतिम ध्येय केवळ माहिती साठवणे नसून, 'सा विद्या या विमुक्तये' (जी मुक्त करते ती विद्या) या उक्तीनुसार मानवी मनाला सर्व प्रकारच्या बंधनांतून मुक्त करणे हे आहे.

भारतीय ज्ञानप्रणाली (IKS) ही एक अशी व्यवस्था आहे जिचा उगम भारतीय उपखंडात झाला आणि जी हजारो वर्षांपासून पिढ्यानपिढ्या संक्रमित होत आली आहे. यात साहित्य, कला, कृषी, मूलभूत विज्ञान, अभियांत्रिकी, तंत्रज्ञान, वास्तुकला, व्यवस्थापन, अर्थशास्त्र इत्यादी विविध क्षेत्रांतील ज्ञानाचा समावेश होतो. विशेष

म्हणजे, ही प्रणाली केवळ भूतकाळातील अवशेष नाही, तर ती आजही अनेक रूपांनी जिवंत आहे. उदाहरणार्थ, आयुर्वेदाची चिकित्सा पद्धती, योगाची साधना, किंवा भारतीय संगीताची रागदारी – हे सर्व भारतीय ज्ञानप्रणालीचेच अविभाज्य घटक आहेत जे आजही जागतिक स्तरावर मान्यता पावत आहेत.

या प्रणालीचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचा 'समग्र' दृष्टिकोन. आधुनिक विज्ञान अनेकदा विषयांचे तुकडे करून अभ्यास करते, तर भारतीय ज्ञानप्रणाली विश्वाकडे एक अखंड एकक म्हणून पाहते. 'पिंडी ते ब्रह्मांडी' हा न्याय याच दृष्टिकोनातून आला आहे, जो मानवी शरीर आणि विश्व यात अद्वैत पाहतो. तसेच, या प्रणालीत ज्ञानाची साठवण आणि संक्रमण करण्याच्या पद्धतीही वैशिष्ट्यपूर्ण होत्या. मौखिक परंपरा, गुरु-शिष्य परंपरा, आणि विविध कलांमधून ज्ञानाचे हस्तांतरण हे याचे आधारस्तंभ होते.

मराठी साहित्याचा विचार करता, ते भारतीय ज्ञानप्रणालीचे एक सशक्त माध्यम ठरले आहे. तेराव्या शतकातील संत ज्ञानेश्वरांपासून ते सतराव्या शतकातील समर्थ रामदासांपर्यंतच्या संतांनी संस्कृतमधील क्लिष्ट ज्ञान सर्वसामान्यांना समजेल अशा भाषेत मांडले. त्यांनी केवळ भाषांतर केले नाही, तर त्या ज्ञानाला अनुभवाची जोड देऊन ते अधिक समृद्ध केले. वारकरी संप्रदायाची 'वारी' ही केवळ धार्मिक यात्रा नसून ती एक चालती-फिरती शाळा (Mobile University) आहे, जिथे समता, बंधुता आणि पर्यावरणाशी नात्याचे शिक्षण मिळते. अशा प्रकारे, भारतीय ज्ञानप्रणालीचे प्रवाह आणि उपप्रवाह समजून घेणे हे आजच्या काळात अत्यंत आवश्यक आहे.

<u>संशोधन पद्धती :</u>

कोणत्याही शास्त्रीय अभ्यासासाठी योग्य संशोधन पद्धतीची निवड करणे आवश्यक असते. भारतीय ज्ञानप्रणालीचा अभ्यास करताना, केवळ आधुनिक पाश्चात्य संशोधन पद्धती पुरेशी ठरत नाही, तर त्याला भारतीय 'प्रमाणशास्त्राची' जोड देणे गरजेचे आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी 'गुणात्मक संशोधन पद्धती' आणि 'ग्रंथनिष्ठ विश्लेषण' या प्रमुख पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला आहे.

भारतीय दर्शनांमध्ये ज्ञानाच्या सत्यतेची पडताळणी करण्यासाठी 'प्रमाण' ही संकल्पना वापरली जाते. या संशोधनात प्रामुख्याने खालील प्रमाणांचा आधार घेण्यात आला आहे:

१. शब्द प्रमाण: वेद, उपनिषदे आणि संत साहित्य हे 'शब्द प्रमाण' मानले जातात. या ग्रंथांमधील वचनांचे विश्लेषण करून त्यातील ज्ञान उलगडणे.

२. अनुमान प्रमाण: ग्रंथांमधील संदर्भांवरून तत्कालीन समाजव्यवस्था, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान याविषयी निष्कर्ष काढणे.

३. प्रत्यक्ष आणि उपमान: संतांच्या अनुभवांचे आणि त्यांनी दिलेल्या दृष्टांतांचे विश्लेषण करणे.

संशोधनाची प्रक्रिया खालील टप्प्यांत विभागली गेली आहे:

- *स्त्रोतांचे संकलन:* प्राथमिक स्त्रोत म्हणून ऋग्वेद, उपनिषदे, आणि मुख्यत: मराठी संत साहित्यातील ग्रंथ (ज्ञानेश्वरी, तुकाराम गाथा, दासबोध, लीळाचरित्र) निवडण्यात आले आहेत. दुय्यम स्त्रोत म्हणून या ग्रंथांवरील टीका आणि आधुनिक विद्वानांचे लेख अभ्यासले आहेत.
- *तुलनात्मक विश्लेषण:* प्राचीन संस्कृत ग्रंथांमधील मूळ संकल्पना आणि त्यांचे मराठी साहित्यातील प्रकटीकरण (उदा. वेदांतील 'ऋत' आणि संतांचा 'धर्म' विचार) यांची तुलना करून त्यातील साम्य-भेद शोधणे.
- *आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन:* साहित्याचा अभ्यास केवळ वाङ्मयीन अंगाने न करता, त्यातील समाजशास्त्र, व्यवस्थापनशास्त्र, मानसशास्त्र आणि पर्यावरणशास्त्र या पैलूंचा शोध घेणे.
- *अर्थनिर्णयन:* प्राचीन ग्रंथांमधील शब्दांचे आणि रूपकांचे आजच्या संदर्भात अर्थ लावणे. उदा. ज्ञानेश्वरीतील 'चिद्विलासवाद' किंवा तुकारामांचे 'अर्थशास्त्र' आज कसे लागू होते हे तपासणे.

या संशोधनाद्वारे आपण हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करू की, भारतीय ज्ञानप्रणाली ही केवळ इतिहासजमा झालेली गोष्ट नसून, ती आधुनिक समस्यांवर उपाय देणारी एक सक्षम आणि जिवंत प्रणाली आहे.

<u>चर्चा:</u>

१. भारतीय ज्ञानप्रणालीचे मूळ स्त्रोत :

भारतीय ज्ञानप्रणाली ही एका विशाल वटवृक्षासारखी आहे, जिची मुळे वेदांमध्ये खोलवर रुजलेली आहेत. या प्रणालीचे स्त्रोत समजून घेण्यासाठी आपल्याला वैदिक साहित्यापासून सुरुवात करावी लागते.

अ) वेद संहिता: ज्ञानाचा आदिस्त्रोत :

'वेद' या शब्दाची उत्पत्ती 'विद्' (जाणणे) या धातूपासून झाली आहे, ज्याचा अर्थ 'ज्ञान' असा होतो. भारतीय परंपरेत वेद हे 'अपौरुषेय' (न मानवनिर्मित) मानले जातात, म्हणजेच ते ऋषींना त्यांच्या समाधी अवस्थेत स्फुरलेले ज्ञान आहे.

१. ऋग्वेद: हा मानवी इतिहासातील सर्वात प्राचीन लिखित ग्रंथ मानला जातो. यात १०,५५२ मंत्र असून ते नैसर्गिक शक्तींच्या (अग्नी, इंद्र, वरुण, उषा) स्तुतीपर आहेत. परंतु त्यामागे सृष्टीच्या निर्मितीचे आणि संचालनाचे सखोल विज्ञान आहे. ऋग्वेदातील 'नासदीय सूक्त' हे विश्वाच्या उत्पत्तीविषयी अत्यंत प्रगल्भ असे तत्त्वज्ञान मांडते, जे "तेव्हा असतही नव्हते आणि सतही नव्हते" (नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्) अशा शब्दांत विश्वाच्या आरंभाचे वर्णन करते. हे आधुनिक भौतिकशास्त्रातील 'बिग बँग' आणि 'क्वांटम मेकॅनिक्स'च्या सिद्धांतांशी जवळचे नाते सांगणारे आहे.
२. यजुर्वेद: हा कर्मकांडाचा आणि यज्ञाचा वेद आहे. यज्ञाच्या वेदीची (Altar) रचना करताना जी अचूक मापे घ्यावी लागत, त्यातूनच भारतीय भूमितीशास्त्राचा आणि गणिताचा (शुल्बसूत्रे) उगम झाला. हे केवळ धार्मिक विधी नव्हते, तर ते खगोलशास्त्रीय गणनांवर आधारित 'उपयोजित विज्ञान' होते.
३. सामवेद: हा भारतीय शास्त्रीय संगीताचा आणि कलांचा पाया आहे. मंत्रांचे गायन विशिष्ट स्वरांमध्ये आणि तालात कसे करावे, याचे शास्त्र यात मांडले आहे. नादब्रह्माची उपासना आणि त्याद्वारे मानसिक एकाग्रता साधणे हे याचे उद्दिष्ट होते. *४. अथर्ववेद:* हा वेद अधिक 'लौकिक' आणि जनसामान्यांच्या जीवनाशी निगडीत आहे. यात आयुर्वेद (वैद्यकशास्त्र), कृषी, राज्यशास्त्र, आणि अगदी संमोहनशास्त्राचेही उल्लेख आढळतात. चरक आणि सुश्रुत यांसारख्या वैद्यकशास्त्राचा उगम याच वेदात आहे.
ब) उपवेद आणि वेदांगे :
वेदांमधील ज्ञान समजून घेण्यासाठी आणि उपयोगात आणण्यासाठी ऋषींनी 'उपवेद' आणि 'वेदांगे' विकसित केली.

- *उपवेद:* प्रत्येक वेदाला एक उपवेद जोडलेला आहे. उदा. ऋग्वेदाचा आयुर्वेद (आरोग्यशास्त्र), यजुर्वेदाचा धनुर्वेद (युद्धशास्त्र), सामवेदाचा गांधर्ववेद (संगीत व कला), आणि अथर्ववेदाचा अर्थशास्त्र किंवा स्थापत्यवेद (वास्तुकला).
- *वेदांगे:* वेदांचे योग्य उच्चारण आणि अर्थ लावण्यासाठी सहा वेदांगे निर्माण झाली: शिक्षा (उच्चारशास्त्र), कल्प (विधीशास्त्र), व्याकरण, निरुक्त (व्युत्पत्तीशास्त्र), छंद (वृत्तशास्त्र), आणि ज्योतिष (खगोलशास्त्र). पाणिनीचे 'अष्टाध्यायी' हे व्याकरणावरील जगातील सर्वात परिपूर्ण पुस्तक मानले जाते, जे आजही संगणक भाषाशास्त्रासाठी आधारभूत ठरते.

क) दर्शने: भारतीय तत्त्वज्ञान :
भारतीय प्रज्ञेचा सर्वोच्च आविष्कार म्हणजे 'षड्दर्शने' होय. ही दर्शने म्हणजे विश्वाकडे पाहण्याचे सहा भिन्न पण परस्परपूरक दृष्टिकोन आहेत.

- *न्याय आणि वैशेषिक:* हे तर्कशास्त्र आणि पदार्थविज्ञानाशी संबंधित आहेत. महर्षी कणादांनी वैशेषिक दर्शनातून अणूचा सिद्धांत मांडला, जो जॉन डाल्टनच्या हजारो वर्षे आधीचा आहे. न्याय दर्शनाने ज्ञानाच्या सत्यतेसाठी 'प्रमाणशास्त्र' विकसित केले, जे आजही संशोधनासाठी मार्गदर्शक आहे.
- *सांख्य आणि योग:* सांख्य हे द्वैतवादी तत्त्वज्ञान आहे जे विश्वाची निर्मिती 'प्रकृती' आणि 'पुरुष' यांच्या संयोगातून झाली असे मानते. योग दर्शन हे सांख्याचे व्यावहारिक स्वरूप आहे, जे मनावर नियंत्रण मिळवण्याचे आणि मानवी चेतनेला उन्नत करण्याचे शास्त्र आहे.
- *मीमांसा आणि वेदान्त:* हे धर्माचे विश्लेषण आणि ब्रह्माचा शोध घेणारे मार्ग आहेत.

२. भारतीय ज्ञानप्रणालीचे आधार :
भारतीय ज्ञानप्रणाली केवळ ग्रंथांत बंदिस्त नाही, तर ती एका विशिष्ट समाजव्यवस्थेवर आणि शिक्षणपद्धतीवर उभी आहे. तिचे आधारभूत घटक खालीलप्रमाणे आहेत:
अ) मौखिक परंपरा :
हजारो वर्षे भारतात छपाईचे तंत्रज्ञान नव्हते, तरीही एवढे विशाल ज्ञानभांडार सुरक्षित कसे राहिले? याचे उत्तर 'मौखिक परंपरेत' दडलेले आहे. वेदांचे जतन करण्यासाठी ऋषींनी 'पदपाठ', 'क्रमपाठ', 'जटापाठ', आणि 'घनपाठ' अशा क्लिष्ट पाठांतर पद्धती विकसित केल्या. यामुळे एका शब्दाचाही उच्चार बदलला नाही किंवा त्यात भेसळ झाली नाही. युनेस्कोने या वैदिक जप करण्याच्या परंपरेला 'मानवतेचा अमूर्त वारसा' म्हणून घोषित केले आहे.
ब) गुरु-शिष्य परंपरा :
भारतीय परंपरेत ज्ञान हे केवळ पुस्तकी माहिती नाही, तर ते 'अनुभव' आहे, जे केवळ एका सिद्ध गुरुच्या सहवासातच (उपनिषद - जवळ बसणे) प्राप्त होते. ही परंपरा केवळ अध्यात्मात नाही, तर संगीत, नृत्य,

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

आणि हस्तकलांमध्येही पाळली गेली. यामुळे ज्ञानाचे केवळ संक्रमण झाले नाही, तर त्यातील गुणवत्ता आणि नैतिकताही टिकून राहिली. 'आचार्य देवो भव' ही भावना या परंपरेचा कणा आहे.

क) पुरुषार्थ विचार :

भारतीय ज्ञानप्रणालीने मानवी जीवनाला चार उद्दिष्टांमध्ये (पुरुषार्थ) विभागले: धर्म, अर्थ, काम, आणि मोक्ष. आधुनिक शिक्षण केवळ 'अर्थ' आणि 'काम' यावर भर देते, ज्यामुळे नैतिक ऱ्हास आणि अशांती निर्माण होते. याउलट, भारतीय पद्धतीत 'अर्थ' आणि 'काम' हे 'धर्मा'च्या चौकटीत राहून मिळवायचे असतात, आणि अंतिम ध्येय 'मोक्ष' असते. हा समतोल विचार शाश्वत विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

ड) अठरा विद्या आणि चौसष्ट कला :

प्राचीन भारतात शिक्षणाची व्याप्ती प्रचंड होती. यात चार वेद, चार उपवेद, सहा वेदांगे, पुराणे, न्याय, मीमांसा, धर्मशास्त्र अशा 'अठरा विद्या' आणि संगीत, चित्रकला, वास्तुकला, स्वयंपाक, सुगंधी द्रव्ये बनवणे अशा 'चौसष्ट कला' (64 Arts) शिकवल्या जात. यामुळे शिक्षण हे केवळ बौद्धिक नसून ते कौशल्यपूर्ण (Skill-based) आणि रोजगाराभिमुख होते.

३. मराठी साहित्यातील ज्ञानप्रणालीचे स्रोत आणि योगदान :

तेराव्या शतकानंतर महाराष्ट्रात जे संत साहित्य निर्माण झाले, ते भारतीय ज्ञानप्रणालीचा एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि समृद्ध टप्पा आहे. संस्कृत भाषेची मक्तेदारी मोडून काढून, संतांनी हे ज्ञान 'मराठी'च्या माध्यमातून बहुजन समाजापर्यंत पोहोचवले.

अ) संत ज्ञानेश्वर: तत्त्वज्ञान आणि विज्ञानाचा समन्वय :

संत ज्ञानेश्वरांनी वयाच्या अवघ्या सोळाव्या वर्षी 'ज्ञानेश्वरी' (भावार्थदीपिका) लिहून भगवद्गीतेतील ज्ञान मराठीत आणले. परंतु ज्ञानेश्वरी हा केवळ एक अनुवाद नाही, तर तो एक स्वतंत्र भाष्यग्रंथ आहे.

- *चिद्विलासवाद:* ज्ञानेश्वरांनी मांडलेला 'चिद्विलासवाद' हा शंकराचार्यांच्या 'मायावादा'पेक्षा वेगळा आहे. शंकराचार्य जगताला 'मिथ्या' मानतात, तर ज्ञानेश्वर जगाला ब्रह्माचाच 'विलास' किंवा खेळ मानतात. त्यांच्या मते, हे विश्व परमात्म्याचेच दृश्य रूप आहे. "जे जे भेटे भूत ।ते ते मानिजे भगवंत ॥" हा विचार यातूनच येतो.
- *पिंड-ब्रह्मांड न्याय:* ज्ञानेश्वरीत आणि वारकरी तत्त्वज्ञानात 'जे पिंडी ते ब्रह्मांडी' हा विचार वारंवार येतो. "हे विश्वची माझे घर" असे म्हणताना ज्ञानेश्वर विश्वात्मक जाणिवेचा अनुभव मांडतात. आधुनिक विज्ञानातील 'Holographic Universe' किंवा 'Fractal Geometry' या संकल्पनांशी हे तत्त्वज्ञान आश्चर्यकारक साधर्म्य दर्शवते, जिथे एका लहान कणात संपूर्ण विश्वाची माहिती सामावलेली असते.
- *पसायदान:* हे केवळ प्रार्थना नसून ते एक 'वैश्विक कल्याण सनद' आहे. यात त्यांनी वैयक्तिक मोक्षापेक्षा 'खळांची व्यंकटी सांडो' अशी सामाजिक आणि मानसिक सुधारणेची मागणी केली आहे.

ब) संत तुकाराम: अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र आणि पर्यावरण :

संत तुकारामांचे अभंग हे तत्कालीन समाजाचे वास्तववादी चित्रण आणि नैतिक मार्गदर्शक आहेत. त्यांना 'जगद्गुरु' म्हटले जाते ते त्यांच्या या व्यापक दृष्टिकोनामुळेच.

- *अर्थशास्त्र आणि नीतिशास्त्र:* तुकारामांनी संपत्तीला पूर्णपणे नाकारले नाही, तर ती कमावण्याच्या पद्धतीवर भर दिला. त्यांचा एक प्रसिद्ध अभंग आहे:

"जोडोनी धन उत्तम व्यवहारे । उदास विचारे वेच करी ॥" याचा अर्थ, उत्तम आणि नीतीपूर्ण व्यवहाराने धन कमवावे आणि त्याचा विनियोग नि:संगपणे करावा. हे आधुनिक काळातील 'कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी' (CSR) चे मूळ रूप म्हणता येईल. स्वतः सावकार असूनही, त्यांनी दुष्काळाच्या काळात कर्जखते इंद्रायणी नदीत बुडवून हजारो कुटुंबांना कर्जमुक्त केले, हे त्यांच्या 'कल्याणकारी अर्थशास्त्राचे' उत्तम उदाहरण आहे.

- *सामाजिक समता आणि वास्तववाद:* "विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म । भेदाभेद भ्रम अमंगळ ॥" असे म्हणत त्यांनी जातीभेदवर आणि कर्मकांडांवर कडाडून हल्ला चढवला. "नाही रे तो देव, कपाळास शेंदूर । मढ्यासी काजळ, घातले जैसे ॥" अशा शब्दांत त्यांनी अंधश्रद्धेवर कोरडे ओढले.
- *पर्यावरण विचार:* "वृक्ष वल्ली आम्हा सोयरी वनचरे" हा त्यांचा अभंग निसर्गाशी असलेल्या त्यांच्या आत्मिक नात्याची साक्ष देतो. निसर्ग हे केवळ साधन नसून ते आपले सगेसोयरे आहेत, हा विचार शाश्वत विकासासाठी अत्यंत मोलाचा आहे.

क) समर्थ रामदास: व्यवस्थापन आणि प्रयत्नवाद:

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

समर्थ रामदासांचा 'दासबोध' हा अध्यात्मासोबतच 'प्रपंच' नेटका करण्यासाठीचा मार्गदर्शक ग्रंथ आहे. आधुनिक व्यवस्थापनशास्त्र ज्या तत्त्वांवर उभे आहे, ती तत्त्वे रामदासांनी १७ व्या शतकात अत्यंत प्रभावीपणे मांडली होती.

- *प्रयत्नवाद (Philosophy of Effort):* तत्कालीन समाज दैववादी झाला असताना, रामदासांनी "यत्न तो देव जाणावा" असा मंत्र दिला. "केल्याने होत आहे रे । आधी केलेची पाहिजे ॥" हे त्यांचे सूत्र 'Action-oriented' जीवनशैलीचा पाया आहे.
- *नेतृत्व गुण (Leadership Qualities):* दासबोधातील 'महंतलक्षण' आणि 'राजकारण' या समासांमध्ये त्यांनी नेत्याचे गुण वर्णन केले आहेत. नेता हा केवळ सत्ताधारी नसावा, तर तो 'सर्वजनं पाळणारा', 'बहुतांचे समाधान' करणारा, आणि 'जाणता राजा' असावा. हे 'Servant Leadership' आणि 'Situational Leadership' या आधुनिक संकल्पनांशी तंतोतंत जुळते. त्यांनी वेळेचे महत्त्व आणि जनसंपर्क यावरही भर दिला आहे.
- *मानसिक आरोग्य (Mental Health):* 'मनाचे श्लोक' मधून त्यांनी मनावर ताबा मिळवणे (Mind Control) आणि सकारात्मक विचार करणे शिकवले. "मना सज्जना भक्ती पंथेची जावे" हा उपदेश 'Emotional Intelligence' आणि 'Stress Management' साठी आजही उपयुक्त आहे.

ड) महानुभाव पंथ: ज्ञानसंरक्षण आणि लिपी:

मराठी साहित्याच्या इतिहासात महानुभाव पंथाचे योगदान अद्वितीय आहे. चक्रधर स्वामींनी आपल्या शिष्यांना संस्कृतऐवजी मराठीत रचना करण्याची आज्ञा दिली ("मऱ्हाटीये परी न कीजे ।"), ज्यामुळे मराठी भाषेला अभिजात दर्जा प्राप्त झाला.

- *सांकेतिक लिपी:* महानुभाव पंथाने ज्ञानाच्या संरक्षणासाठी एक अत्यंत नाविन्यपूर्ण पद्धत अवलंबली. परकीय आक्रमणांच्या काळात आणि पंथाचे तत्त्वज्ञान विरोधकांपासून सुरक्षित ठेवण्यासाठी त्यांनी स्वतःच्या सांकेतिक लिपी तयार केल्या. यात 'सकळ लिपी', 'सुंदरी लिपी', 'शून्य लिपी', आणि 'अंकपल्लवी' यांचा समावेश होतो. ही केवळ लिपी नव्हती, तर ते एक प्रकारचे 'Data Encryption' होते. सकळ लिपी ही सर्वात प्रमुख असून ती १३ व्या शतकात रवळोबास यांनी तयार केली. सुंदरी लिपी ही अधिक सुंदर आणि गोलाकार वळणाची होती. या लिपींमुळे महानुभाव साहित्य (लीळाचरित्र, सूत्रपाठ, दृष्टांतपाठ) काळाच्या ओघात नष्ट न होता सुरक्षित राहिले. ज्ञानाच्या संरक्षणासाठी मध्ययुगीन काळात केलेला हा एक अद्वितीय आणि यशस्वी प्रयोग होता.
- *साहित्य:* भास्करभट्ट बोरीकर, दामोदर पंडित यांसारख्या कवींनी महानुभाव साहित्यात मोलाची भर घातली. 'लीळाचरित्र' हा मराठीतील पहिला गद्य ग्रंथ मानला जातो, जो तत्कालीन समाजजीवनाचा आरसा आहे.

इ) वारकरी संप्रदाय: एक चालते-फिरते विद्यापीठ:

वारकरी संप्रदायाची 'वारी' ही केवळ धार्मिक मिरवणूक नाही, तर ती एक सामाजिक आणि शैक्षणिक प्रक्रिया आहे. आषाढी आणि कार्तिकी वारीच्या निमित्ताने लाखो वारकरी एकत्र येतात, भजन-कीर्तन करतात, आणि ज्ञानाची देवाणघेवाण करतात.

- *समता आणि बंधुता:* वारीमध्ये जातीभेद विसरून सर्वजण एकमेकांच्या पाया पडतात, हे 'Social Inclusion' चे सर्वोत्तम उदाहरण आहे.
- *ज्ञान संक्रमण:* कीर्तनाच्या माध्यमातून कठीण तत्त्वज्ञान सोप्या भाषेत (उदा. दृष्टांत, कथा) सामान्य माणसापर्यंत पोहोचवले जाते. 'गवळण', 'भारूड' (संत एकनाथ) या लोककलांच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन केले जाते. म्हणूनच वारकरी संप्रदायाला महाराष्ट्राचे 'अनौपचारिक विद्यापीठ' म्हटले जाते.

४. भारतीय ज्ञानप्रणालीचे समकालीन महत्त्व:

आज आपण 'कृत्रिम बुद्धिमत्ता' (AI), 'डेटा सायन्स', आणि 'क्लायमेट चेंज' च्या आव्हानात्मक काळात उभे आहोत. अशा वेळी भारतीय ज्ञानप्रणालीचे महत्त्व कमी झालेले नाही, उलट ते अनेक पटींनी वाढले आहे. विशेषतः संगणक विज्ञान, व्यवस्थापन आणि आरोग्य क्षेत्रात भारतीय ज्ञानाचे उपयोजन क्रांतिकारक ठरत आहे.

१. संगणक विज्ञान, AI आणि भाषाशास्त्र:

आधुनिक संगणक युगात भारतीय भाषाशास्त्र आणि तर्कशास्त्राला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

- *पाणिनीचे व्याकरण आणि कोडिंग:* महर्षी पाणिनींचे 'अष्टाध्यायी' हे केवळ व्याकरणाचे पुस्तक नसून ते मानवी इतिहासातील 'अल्गोरिदम'चे पहिले उदाहरण आहे. पाणिनींनी वापरलेली 'रिकर्शन' आणि

https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P057
e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

'मेटा-रूल्स' ही पद्धत आधुनिक प्रोग्रामिंग लँग्वेजेसच्या (उदा. Java, Python) रचनेशी मिळतीजुळती आहे. त्यामुळेच नॅचरल लँग्वेज प्रोसेसिंग (NLP) आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेसाठी (AI) संस्कृतचे व्याकरण एक आदर्श मॉडेल मानले जाते.

- *न्याय दर्शन आणि AI:* भारतीय 'न्याय दर्शना'त तर्कशास्त्राचा (Logic) सखोल विचार केला आहे. आजच्या 'Knowledge Representation' आणि AI सिस्टीम्समध्ये माहितीचे वर्गीकरण आणि अनुमान काढण्यासाठी न्याय दर्शनातील सिद्धांतांचा प्रभावी वापर होत आहे.
- *अंकशास्त्र आणि सायबर सुरक्षा:* भारताने जगाला दिलेली 'शून्य' आणि दशमान पद्धती ही गणिताचा पाया आहे. आजच्या डिजिटल युगात माहिती सुरक्षित ठेवण्यासाठी वापरले जाणारे 'क्रिप्टोग्राफी' (Cryptography) अल्गोरिदम्स हे प्रगत 'नंबर थिअरी'वर आधारित आहेत, ज्यांची मुळे प्राचीन भारतीय गणितात सापडतात.

२. आरोग्य आणि आयुर्जेनोमिक्स:

आयुर्वेदाचा दृष्टिकोन हा 'पर्सनलाईज्ड मेडिसिन'चा आहे. प्रत्येक व्यक्तीची 'प्रकृती' (Vata, Pitta, Kapha) वेगळी असते, हे तत्त्व आधुनिक 'जेनोमिक्स' विज्ञानाशी तंतोतंत जुळते. यातूनच आज 'आयुर्जेनोमिक्स' (Ayur genomics) ही नवीन शाखा विकसित झाली आहे, जी व्यक्तीच्या जनुकीय रचनेनुसार (DNA) उपचार पद्धती ठरवते. हे भविष्यातील वैद्यकशास्त्रासाठी एक वरदान ठरणार आहे.

३. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020) आणि IKS:

भारत सरकारने लागू केलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये 'भारतीय ज्ञानप्रणाली' (IKS) चा अभ्यासक्रमात समावेश करण्यावर मोठा भर देण्यात आला आहे. या धोरणानुसार, IKS हा केवळ इतिहासाचा भाग म्हणून न शिकवता, तो एक 'जीवंत वारसा' म्हणून आणि आधुनिक समस्यांवर उपाय म्हणून शिकवला जावा. विज्ञान, तंत्रज्ञान, औषधनिर्माण आणि मानव्यशास्त्र या सर्व शाखांमध्ये IKS चे एकत्रीकरण केले जात आहे.

४. शाश्वत वास्तुकला आणि पर्यावरण (Sustainability):

पाश्चात्य 'Use and Throw' संस्कृतीमुळे आज पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. भारतीय ज्ञानप्रणालीत निसर्गाला 'भोग्य' वस्तू न मानता 'देवता' मानले आहे. अथर्ववेदातील 'भूमि सूक्त' हे पृथ्वीला 'माता' आणि मानवाला 'पुत्र' मानते. तसेच, प्राचीन 'वास्तुशास्त्र' हे केवळ दिशांचे शास्त्र नसून ते निसर्गातील पंचमहाभूतांशी (Five Elements) समतोल साधण्याचे विज्ञान आहे. आजच्या 'ग्रीन बिल्डिंग' आणि 'इको-फ्रेंडली' घरांच्या रचनेत सूर्यप्रकाश आणि हवेचा नैसर्गिक वापर करण्यासाठी वास्तुशास्त्राची तत्त्वे अत्यंत उपयुक्त ठरत आहेत.

५. व्यवस्थापन आणि कॉर्पोरेट जग:

आज अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये (MNCs) भारतीय ग्रंथांचा वापर व्यवस्थापनाचे धडे देण्यासाठी केला जात आहे.

- *अर्थशास्त्र:* चाणक्याचे (कौटिल्याचे) 'अर्थशास्त्र' हे केवळ राज्यकारभाराचे पुस्तक नाही, तर ते 'Strategic Management' आणि 'Corporate Governance' साठी आजही प्रमाण मानले जाते. नेतृत्व गुण, संसाधन व्यवस्थापन आणि नैतिकतेचे धडे त्यातून मिळतात.
- *दासबोध:* समर्थ रामदासांचे नियोजन आणि वेळेचे व्यवस्थापन (Time Management) यावरील विचार आजही व्यवस्थापकांसाठी उपयुक्त आहेत.

खालील तक्त्यामध्ये भारतीय ज्ञानप्रणालीचे काही प्रमुख घटक आणि त्यांचे आधुनिक जगातील उपयोजन थोडक्यात मांडले आहे:

भारतीय ज्ञानप्रणालीचे प्रमुख घटक आणि त्यांचे आधुनिक महत्त्व :

ज्ञान शाखा	मूळ स्त्रोत	आधुनिक उपयोजन
भाषाशास्त्र आणि कोडिंग	अष्टाध्यायी (पाणिनी)	नॅचरल लँग्वेज प्रोसेसिंग AI, रिकर्सिव्ह अल्गोरिदम्स
तर्कशास्त्र	न्याय सूत्रे (गौतम), नव्य-न्याय	कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), कायदेशीर तर्कशास्त्र
गणित आणि सुरक्षा	शुल्बसूत्रे, आर्यभटीय, वैदिक गणित	क्रिप्टोग्राफी, सायबर सुरक्षा, प्रगत गणितातील अल्गोरिदम्स
वैद्यकशास्त्र	चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता	आयुर्जेनोमिक्स, पर्सनलाईज्ड मेडिसिन, होलिस्टिक हेल्थ
व्यवस्थापन	अर्थशास्त्र (कौटिल्य), दासबोध,	कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स, स्ट्रॅटेजिक मॅनेजमेंट, नेतृत्व

	भगवद्गीता	विकास
वास्तुकला	स्थापत्यवेद, समरांगणसूत्रधार	शाश्वत वास्तुकला, ग्रीन बिल्डिंग डिझाइन, टाउन प्लॅनिंग
लिपी आणि माहिती सुरक्षा	महानुभाव सांकेतिक लिपी (सकळ/सुंदरी)	डेटा एन्क्रिप्शन आणि माहिती संरक्षण पद्धती
मनोविज्ञान	योगसूत्रे, मनाचे श्लोक	मेंटल हेल्थ थेरपी, माइंडफुलनेस, ताणतणाव व्यवस्थापन

निष्कर्ष:

भारतीय ज्ञानप्रणाली (IKS) ही एक साचलेली डबकी नसून ती एक अखंड, खळाळती आणि जीवनदायी नदी आहे. वेदांच्या उत्तुंग हिमालयात उगम पावलेली ही ज्ञानगंगा, उपनिषदे, दर्शने आणि पुराणांच्या प्रदेशातून वाहत, मध्ययुगात संत साहित्याच्या रूपाने अधिक विशाल, सर्वसमावेशक आणि लोकसन्मुख झाली. विशेषतः मराठी संत साहित्याने या ज्ञानगंगेला केवळ ब्राह्मणांच्या दालनातून मुक्त करून, शेतकऱ्यांच्या, कष्टकऱ्यांच्या आणि सर्वसामान्यांच्या अंगणात आणले.

ज्ञानेश्वरांचे 'चिद्विलासवादा'चे आणि विश्वात्मकतेचे तत्त्वज्ञान, तुकारामांचे नैतिक अर्थशास्त्र आणि पर्यावरणाचे भान, रामदासांचे प्रयत्नवादी व्यवस्थापन आणि महानुभावांची ज्ञानसंरक्षणाची तळमळ – हे सर्व भारतीय ज्ञानप्रणालीचे तेजस्वी पैलू आहेत. हे ज्ञान केवळ 'भूतकाळाचा अभिमान' म्हणून मिरवायचे नाही, तर त्यातील वैज्ञानिक, तार्किक, आणि मानवतावादी तत्त्वे निवडून ती भविष्यकाळासाठी वापरायची आहेत.

आज जेव्हा भारत पुन्हा एकदा 'विश्वगुरु' बनण्याचे स्वप्न पाहत आहे, तेव्हा या मुळांकडे वळणे आवश्यक आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या माध्यमातून या ज्ञानप्रणालीचे पुनरुज्जीवन करण्याची सुवर्णसंधी आपल्याला मिळाली आहे. एक प्राध्यापक आणि संशोधक म्हणून, या ज्ञानपरंपरेचा सखोल अभ्यास करणे, तिचे आधुनिक विज्ञानाशी नाते जोडणे, आणि ती पुढच्या पिढीपर्यंत समर्थपणे पोहोचवणे हे आपले आद्य कर्तव्य आहे. भारतीय ज्ञानप्रणाली 'वसुधैव कुटुम्बकम' आणि 'सर्वे भवन्तु सुखिनः' या उदात्त ध्येयाकडे जगाला नेण्यास नक्कीच समर्थ आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

खालील संदर्भग्रंथ सूची ही 'MLA' (Modern Language Association) पद्धतीनुसार तयार करण्यात आली आहे.

प्राथमिक स्त्रोत:

- *ऋग्वेद संहिता.* अनुवादक, पंडित सातवळेकर, स्वाध्याय मंडळ, पारडी, १९४०.
- *श्रीमद्भगवद्गीता.* गीता प्रेस, गोरखपूर, २०१०.
- ज्ञानेश्वर. *ज्ञानेश्वरी.* संपादक, स.खं. नेऊरगावकर, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन, १९६३.
- तुकाराम. *श्री तुकाराम गाथा.* शासकीय मुद्रणालय, मुंबई, १९७३.
- रामदास, समर्थ. *श्री दासबोध.* संपादक, ल.रा. पांगारकर, ढवळे प्रकाशन, मुंबई, २०१२.
- कौटिल्य. *अर्थशास्त्र.* अनुवादक, आर.पी. कांगले, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९८२.
- चक्रधरस्वामी. *लीळाचरित्र.* संपादक, वि. भि. कोलते, अरुण प्रकाशन, १९७८.

दुय्यम स्त्रोत आणि टीकाग्रंथ:

- Balasubramanian, A.V. *Traditional Knowledge Systems of India and Sri Lanka.* Centre for Indian Knowledge Systems, 2005.
- Feldhaus, Anne. *The Deeds of God in Rddhipur.* Oxford University Press, 1984.
- Kapoor, Kapil, and Avadhesh Kumar Singh, editors. *Indian Knowledge Systems.* Vol. 1, DK Print World, 2005.
- कुलकर्णी, वि.म. *मराठी संत आणि भारतीय संस्कृती.* परचुरे प्रकाशन, मुंबई, १९९५.
- Ministry of Education. *National Education Policy 2020.* Government of India, 2020.
- Ranade, R.D. *Mysticism in Maharashtra.* Motilal Banarsidass, 1982.
- सरदार, गं.बा. *संतवाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती.* स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, १९८०.
- शर्मा, सुरेश चंद्र. *भारतीय ज्ञान परंपरा.* विद्यानिधी प्रकाशन, दिल्ली, २०२१.

संकेतस्थळे आणि शोधनिबंध:

- "Dasbodh of Samarth Ramdas." *Dasbodh.com*, http://dasbodh.com. Accessed 10 Dec. 2023.
- "Indian Knowledge System (IKS) Division." *Ministry of Education*, Govt of India, https://iksindia.org. Accessed 10 Dec. 2023.
- Maharaj, Tukaram. "Tukaram Gatha." *Wikisource*, https://mr.wikisource.org/wiki/तुकाराम_गाथा. Accessed 10 Dec. 2023.
- Thore, Dhanaji Vithalrao. "The Indian Knowledge System and Indian Literature: Preserving Heritage and Shaping Education." *ResearchGate*, Mar. 2025.